

УДК 349.3:657.37

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ФАКТОРИ ЯК ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ

М. Шумило

*Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України
бул. Трьохсвятительська, 4, 01601 Київ, Україна
e-mail: shumilomisha@gmail.com*

Досліджено становлення системи пенсійного забезпечення. Зроблені певні висновки щодо тісного взаємозв'язку розвитку пенсійного законодавства і суспільства. Вказується на той факт, що демографічні зміни стали однією з причин впровадження пенсійного страхування. Подано низку статистичних даних про зміну демографічної ситуації в Європі. Проаналізовано наслідки реформування виборчого права та його вплив на соціальну сферу.

Ключові слова: пенсія, пенсійна система, пенсійні правовідносини, пенсійне забезпечення, пенсійне страхування, демографічні фактори, реформа пенсійного законодавства.

В науці права соціального забезпечення триває вивчення не тільки теоретичних та практичних проблем правового регулювання у цій сфері, але не перестають бути актуальними й історико-правові аспекти соціального забезпечення загалом та пенсійного зокрема. Це пов'язано з цілою низкою саме історико-правових проблем та сутністю самого права. Загальновідомо, що право – це наука соціальна і перебуває у тісному взаємозв'язку із суспільством та процесами, що в ньому відбуваються. Зазвичай, дослідження пенсійного забезпечення загалом або ж пенсійних правовідносин зокрема науковці розпочинають з перших нормативно-правових актів, що закріплювали пенсійні права та механізм їх реалізації, фактично керуючись позитивістським підходом у вивченні правових явищ. Певна річ, такий підхід є слушним, але він не дає змоги дати вичерпну відповідь на низку питань і пояснити причини та чинники, що зумовили таке правове регулювання чи закріплення цих прав.

Якщо керуватися цією позицією, вибудовуючи своє дослідження на основі інтегративного підходу, можна дати вичерпну відповідь на перелічені питання, що і є метою цієї статті.

У теорії права натрапляємо на концепцію трьох поколінь прав людини. Перше покоління прав людини: цивільні (особисті) і політичні права. Друге покоління прав людини: соціальні, економічні, культурні права. Третє покоління прав людини: колективні права. Як відомо, право на пенсію відноситься до соціальних прав людини. Отже, виникає питання, як це право, без котрого сьогодні важко уявити існування будь-якого цивілізованого суспільства, стосується лише другого покоління? Для відповіді на це та інші питання доцільно визначити та охарактеризувати чинники, що сприяли його виникненню.

Історико-правовим дослідженням передували праці українських та іноземних дослідників, серед яких варто виокремити праці класика науки права соціального забезпечення Н. Б. Болотіної, а також дослідження: Н. М. Хуторян, С. М. Прилипка, П. Д. Пилипенка, В. Г. Шарпатога, С. М. Синчук, Б. І. Сташківа та інших; серед радянських та російських науковців цій проблематиці присвячені праці: В. А. Ачаркана, В. С. Аракчєєва, В. С. Андрєєва, О. Д. Зайкіна, М. Л. Захарова, Е. Г. Тучкової,

М. В. Лушнікової, А. М. Лушнікова, К. М. Гусова, М. Ю. Фьодорової, О. Є. Мачульської та ін. У Білорусі цим проблемам присвячені праці Т. О. Постовалової, І. В. Гущина, Д. С. Тіса та ін. Незважаючи на значний рівень розкриття досліджуваної проблематики залишається низка проблем, які потребують свого вирішення.

Як уже було наголошено, правове регулювання не виникає на порожньому місці, оскільки право – це тільки надбудова, отже, можна стверджувати, що пенсійним правовідносинам передувала низка об'єктивних та суб'єктивних чинників. З метою детального аналізу важливо ретроспективно поглянути на розвиток соціальної сфери загалом.

Класичним прикладом «соціальних реформ» є Німеччина кінця XIX ст., більше того, можна вважати, що саме в цей період зародилася соціальна функція держави, позитивне соціальне право, що є точкою відліку виникнення пенсійного забезпечення у сучасному його розумінні.

Отже, О. Л. Белоусов досліджуючи соціальну функцію німецької держави, зазначає, що етапом її зародження як одного із основних напрямів її діяльності є кінець XIX ст. і пов'язаний зі згаданими «соціальними реформами». Головними причинами формування соціальної функції були розвиток капіталістичних відносин і промислова революція та індустріалізація німецького суспільства і економіки, які спричинили небувалий до цього ріст урбанізації і міграції населення, а також зміна життєвих ідеалів та цінностей та загрозливий рівень соціального напруження [1, с. 9].

Економічний і соціальний розвиток суттєво вплинув на соціальний захист осіб, які повністю або частково втратили працездатність. Одним з визначальних факторів виникнення пенсійного забезпечення є індустріалізація західних держав у XIX ст., як наслідок, підвищення професійного травмування, а також підвищення рівня та тривалості життя, тобто з'являється велика кількість людей, які не можуть себе утримувати в силу часткової або повної втрати працездатності через вік. Передусім тому, що саме вони стали основою солідарної системи, а по-друге, пенсію за віком отримує найбільша кількість пенсіонерів.

Найбільш показовими та визначальними є пенсійні правовідносини за віком. Суспільство тривалий час не звертало уваги на проблему старшого покоління, оскільки його не було. За даними американського історика Джея Рассела (J. C. Russell) у дослідженні «Населення в епоху Пізньої Античності і Середньовіччя» («*Late Ancient and Medieval Population*») тривалість життя була дуже низькою. Наприклад, англієць XIV–XV ст. в середньому жив 24,3 роки. До XVII ст. тривалість життя в Європі досягла 37,7 років, в XIX ст. – 40 років. Значний ріст тривалості життя був відзначений в 1820-х рр. і засвідчив, що середньостатистичний європеець живе 37 років. В 1900 р. тривалість життя збільшилася до 46 років. Схожі показники демонстрували і країни Азії, зокрема, в Японії кінця XVIII ст. людина в середньому проживала 32,2 роки [2]. Про тенденцію зменшення смертності, і, як наслідок, підвищення рівня тривалості життя, йдеться і в доповіді Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна «Охорона здоров'я, захворюваність, смертність і розвиток» на засіданні Комісії по народонаселенню і розвитку Економічної і Соціальної Ради ООН 12–16 квітня 2010 р. У ній зазначено, що в період з 1800 р. по 2005 р. тривалість життя підвищилася з 30 до 67 років, що спричинило своєю чергою збільшення населення з 1 млрд 1810 р. до 7 млрд 2010 р. [3].

Професор Ноттінгемського університету К. Пірсон зазначає, що індустріалізація уже давно визнана ключовим компонентом виникнення і розвитку режимів соціальних держав (*state welfare regime*). Класичним джерелом порівняльного аналізу, на думку автора, є праця Г. Віленського «Держава добробуту і рівність»

(Wilensky, *The Welfare State and Equality*, 1975). У ній автор робить висновок, що економічний ріст і його демографічні та бюрократичні наслідки є головною причиною виникнення соціальних держав. К. Пірсон продовжує, що джерела соціальної держави є у довгострокових змінах, пов'язаних з широким процесом індустріалізації і, насамперед, із розпадом традиційних форм соціального забезпечення і сімейного устрою. Такі зміни охоплюють економічний ріст (збільшення достатку), приріст населення (особливо старшого віку і в містах), розвиток розподілу праці, формування безземельного робітничого класу (відповідно, і його політичну мобілізацію), ріст циклічного безробіття, зміна форм сімейного і общинного життя, ріст попиту в промисловості на надійну, здорову, грамотну робочу силу. К. Пірсон також до причин проведення соціальних реформ зачислює і зміни у виборчому законодавстві країн заходу, йдеться про розширення виборчих прав для чоловіків (право голосувати та право бути обраним). Більше того, соціальні реформи автор трактує як продумані заходи по випереджувальній політичній інкорпорації промислового робітничого класу. Спочатку він характеризувався радикалізмом робітничого класу, а згодом демократизувався у ліберальні політичні партії, які конкурували в парламенті і на виборах та намагалися переконати виборців із робітничого класу [4, с. 54–59]. Цікаво, що цей аспект, зазвичай, залишається за межами уваги дослідників. На нашу думку, модернізація виборчого права, отримання права голосу та права бути обраним суттєво вплинули на внутрішню ситуацію в державах Європи кінця XIX сторіччя і, як наслідок, зумовили проведення соціальних реформ. Більше того, резюмуємо, що питання соціального загалом та пенсійного забезпечення зокрема набуло політичного забарвлення. Політичний аспект є надзвичайно складним і мало вивченим, але те, що соціальні проблеми стали аргументом у політичній боротьбі те, що це ознаменувалося народженням соціального популізму, у цьому немає жодних сумнівів. Інакше кажучи, із наданням права голосу робітникам (пролетарям) розпочався процес зародження соціальних рухів, учасники яких вимагали від держави соціального захисту. Беручи до уваги той факт, що бажаних потрапити до парламенту було вдосталь, а кількість працівників промисловості, які переймалися своїм майбутнім соціальним забезпеченням, з огляду на індустріалізацію економіки, збільшувалася на кожних виборах, то у процесі агітації широко застосовували соціальні обіцянки, які згодом знаходили своє відображення у соціальних реформах наприкінці XIX сторіччя. Так можна беззастережно зазначити, що опосередковано однією з причин виникнення соціального та пенсійного забезпечення була реформа виборчого законодавства, що надала права голосу працівникам промисловості.

Так можна говорити про те, що держави починають проводити соціальну політику, під ефективністю якої І. Г. Селезньова розуміє головний засіб підтримки стабільності суспільства, особливо в умовах його трансформації, коли соціальні інститути не можуть впоратися з виконанням своїх функцій, змінюються механізми саморегуляції, звичні повсякденні практики людей, розмиті межі соціального поля, в якому відбувається самоідентифікація індивіда [5, с. 5].

Епоха індустріалізації зумовила зсув в демографічному розвитку. Так, населення Німецької імперії збільшилося з 41,6 млн в 1873 р. до 52 млн в 1895 р. Ріст промисловості форсував процес урбанізації. Зокрема, якщо в 1871 р. в містах проживало 4,8% населення, то в 1910 р. вже 21,3%. Змінювалася і соціальна структура суспільства, на кінець XIX ст. 67,5% населення Німеччини становив робітничий клас. Кількість робітників у всіх секторах економіки становила в 1882 р. 10,7 млн [6, с. 24], в 1895 р. – 12,8 млн [6, с. 27]. Крім цього, не можна ігнорувати гендерний

фактор. У цей період жінки починають працювати, тобто приєднуватися до робітничого класу. Частка жінок, які зайняті в переробній промисловості за 1875–1907 рр. виросла з 16,3 до 17,8%, у сфері послуг – з 21,7 до 38,1% [6, с. 28]. Не можна також не брати до уваги аграрну революцію, внаслідок якої частина сільського населення, яка не змогла ані зберегти свої господарства, ані стати орандарями, перетворювалися у вільну найману силу з перспективою або стати безземельними сільськогосподарськими робітниками, або відірватися від землі і мігрувати в міста у пошуках роботи в несільськогосподарському секторі економіки. Загалом з 1880 по 1914 р. 60 млн європейців переселилися з сіл до міст. Це спричинило те, що в них почала концентруватися значна частина населення: 1910 р. в Англії – 75%, в Німеччині – 49%, у Франції – 39% [7, с. 501–525].

Такі зміни в соціальній структурі суспільства, демографії спричинили соціальні реформи і в інших країнах Європи. Звичайно, пенсійне забезпечення за віком було одним із важливих питань цих реформ. «The Economist» наголошує на такому факті, що коли О. Бісмарк 1889 р. увів державні пенсії за віком, що досягли 70 років, то середня тривалість життя була 45 років. Коли 1908 р. у Великобританії розпочали виплачувати пенсію за віком (70 років і старше), більшість британців доживали до 50 років. У США 1935 р. була створена система державних пенсій, пенсійний вік був встановлений на рівні 65 років. Середня тривалість життя тоді була 62 роки, а обходились пенсії всього в 0,2% ВВП країни [8].

Натомість В. Д. Роїк зазначає, зниження смертності і зменшення ризику передчасної смерті, з одного боку, призвело до необхідності вибудовувати довгострокові стратегії занятості, розробляти та реалізувати державні програми регулювання ринку праці, з іншого – змусило громадян і уряди передових країн задуматися про джерела доходів населення після закінчення періоду трудової діяльності. Вчений наводить цікаві дані, – в Середньовіччі старість була надзвичайно рідкісним явищем: майже до XVII ст. тільки 1% людей досягав 65-річного віку. На початку XIX ст. цей показник зріс до 4%. Нині, за оцінками демографів, близько 70% населення Західної Європи проживуть більше 65 років, а 30–40% – більше 80%. Враховуючи такі тенденції, вчений пропонує використовувати можливості «економіки престарілого населення» [9].

Безумовно, наведені демографічні процеси, що відбуваються в суспільстві і сьогодні впливають на пенсійну систему країн, більше того, вони відіграли вирішальну роль у становленні загальної всеохопної системи пенсійного забезпечення. Вони сприяли та пришвидшили проведення соціальних реформ в Європі кінця XIX початку XX ст. Але також не можна ігнорувати той факт, що сам економіко-правовий інструмент – пенсійне забезпечення – був відомий раніше, що правда, він не був загальним.

Пріоритет у формуванні пенсійної системи у світі належить Франції. Початок цьому процесу поклав Закон цієї країни від 22 серпня 1790 р. про основні принципи пенсіонування осіб, які припинили службову діяльність. Цей правовий акт стосувався вузького кола державних службовців – представників центральної адміністрації, яким надавали грошове утримання з огляду на старість та інвалідність. У 1803 р. цей закон підтвердив Наполеон Бонапарт [10, с. 160].

Як слушно зазначає В. Д. Роїк, розвиток медицини і зміни поведінкових установок населення зумовили суттєве підвищення рівня здоров'я населення старших вікових груп і зниження ризиків, пов'язаних із важкими захворюваннями (інфаркти, інсульти тощо) з важкими наслідками (інвалідність та смертність). Цей процес отримав назву «старіння згори» [11, с. 56].

Враховуючи зазначене, варто погодитися з думкою Е. М. Лібанової, що заходи пенсійної реформи необхідно планувати на основі принципу соціально-демографічних поколінь – саме такий підхід дає змогу розробити збалансований пакет реформувань для різних категорій населення залежно від обсягу пенсійних прав, які вони вже здобули на момент реформування чи можуть здобути у перспективі, а також визначити рівновагу між їх пенсійними правами й обов'язками [12, с. 257]. Відомо, що реформування пенсійного забезпечення є нічим іншим, як оновлення пенсійних правовідносин, підстав їх виникнення, зміни та припинення, і не може залишитися поза межами цього наукового дослідження. В іншому ж випадку, дослідження пенсійних правовідносин може звестися до юридичної техніки, а саме – до формальних ознак правових норм та механізмів пенсійному забезпеченні.

Список використаної літератури

1. *Белоусов А. Л.* Социальная функция немецкого государства : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / А. Л. Белоусов. – Гродно, 2002. – 20 с.
2. *Джей Рассел (J.C. Russell)* Див. Социальная помощь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://krotov.info/spravki/essays/16_p/pomosch_soz.html
3. Доповідь Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна «Охорона здоров'я, захворюваність, смертність і розвиток» на засіданні Комісії по народонаселенню і розвитку Економічної і Соціальної Ради ООН 12–16 квітня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/222/26/PDF/N10222.pdf](http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/222/26/PDF/N10222.pdf?OpenElement)
4. *Пирсон К.* Страны поздней индустриализации и развитие государства всеобщего благосостояния / К. Пирсон // SPERO: Социальная политика: экспертиза, рекомендации, обзоры. – 2010. – № 12. – С. 54–59.
5. *Селезнева И. Г.* Социальная политика в системе стабилизации общественных отношений : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. социол. наук : спец. 22.00.04 / И. Г. Селезнева. – Волгоград, 2007. – 22 с.
6. История Германии : учеб. пособ. : в 3 т. – Т. 2 ; под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. Галактонова. – М. : КДУ, 2008. От создания Германской империи до начала XXI века / отв. ред. Ю. В. Галактонов. – 672 с.
7. *Чикалова И. Р.* У истоков социальной политики государств Западной Европы / И. Р. Чикалова // Журнал исследований социальной политики. – 2006. – Т. 4. – № 4. – С. 501–525.
8. The end of retirement. Demography means virtually all of us will have to work longer. That need not be a bad thing. // The Economist. Jun 25th 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economist.com/node/13900145>
9. *Роик В. Д.* Второй демографический переход – важнейший вызов для пенсионного страхования и социальной политики государств в XXI в. / В. Д. Роик // Человек и труд. – 2011. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://chelt.ru/new/?p=808>
10. Курс права социального обеспечения. – 2-е изд., доп. / М. В. Лушникова, А. М. Лушников. – М. : Юстицинформ, 2009. – 656 с.
11. *Роик В. Д.* Пенсионная система России: вызовы XXI века и пути модернизации / В. Д. Роик. – СПб. : Питер, 2012. – 256 с.
12. Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації : монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 270 с.

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ
КАК ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ
ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ**

М. Шумило

*Институт государства и права им. В. М. Корецкого
Национальной академии наук Украины
ул. Трёхсвятительская, 4, 01601 Киев, Украина*

В статье исследуется становление пенсионной системы. Делается ряд выводов касательно тесной взаимосвязи развития пенсионного законодательства и общества. Указывается на тот факт, что демографические изменения были одной из причин внедрения пенсионного страхования. Наводится ряд статистических данных о изменении демографической ситуации в Европе. Анализируются последствия реформирования избирательного права и его влияние на социальную сферу.

Ключевые слова: пенсия, пенсионная система, пенсионные правоотношения, пенсионное обеспечение, пенсионное страхование, демографические факторы, реформа пенсионного законодательства.

**SOCIO-ECONOMIC FACTORS AS PREREQUISITES
OF PENSION SYSTEM ORIGIN**

M. Shumylo

*V. M. Koretsky Institute of State and Law
of National Academy of Sciences of Ukraine
Tryokhsviatitelska Str., 4, UA – 01601 Kyiv, Ukraine*

The article concerns the evolvement of the system of pensions. Conclusions as to the close connection between the development of pension legislation and society are made. The author asserts that demographic changes have caused the introduction of pension insurance. A set of statistical data on the change of demographic situation in Europe is presented. The consequences of electoral franchise reforming and its influence on the social sphere are analyzed.

Key words: pension, pension system, pension legal relations, pension provision, pension insurance, demographic factors, reform of pension legislation.

*Стаття: надійшла до редакції 25.03.2013
прийнята до друку 29.04.2013*